

Զ Ե Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Պրոֆ. Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ*

«Քնդես և եմք ամուսնու փոքր և բնի աշխարհի մեջ, ունեցած նուաճեալ թաղապետութեամբ, սակայն բազում դարձք արուխեան դառնին դորձեալ ի մերում աշխարհիս և արժանի զըրոց յիշատակի»:

«Քնդես մենք փոքր ազգ ենք և շատ սանձաւորաբար թշուղ և շատ անգամ օտար թաղապետութեան տակ նվաճված, բայց և այնպէս մեր աշխարհում էլ բաջութեան շատ դարձեր կան դորձված, զրկու և չիշատակելու արժանի»:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՏԻ

Անանիա Շիրակացին առաջինն է վաղ-միջնադարյան հայ հասարակական կյանքում որպէս հաշակափոր մաթեմատիկոս, առաջարար, բնագետ, բազմալատասակ մանկավարժ, մեծաքանակ գիտական աշխատութեանն էր և դասադրերի հեղինակ, գիտութեան աննկուն պաշտպան ու եռանդուն ջատագով, ժողովրդական լուսավորութեան անձնավեր գործիչ: Ավելի քան կես դար անող իր գիտական բազմակողմանի ուսումնասիրութեանն էր և մանկավարժական բնագավառի աշխատանքների երջանիկ համակցութեամբ՝ Շիրակացին Հայաստանում

ոչ միայն հիմք է դրել մաթեմատիկական ու բնական գիտութեանն էր զարգացմանը, այլև հայ ժողովրդի մեջ արթնացրել է գիտական միտք—լուսավորութեան օջախներ ստեղծելով նրա շատ վաղերու: Որքան անհերքելի է, որ Մովսէս Խորենացին հայ պատմագրութեան հայրն է, նույնքան արդարացի կլինի ասել, որ նույնն է և Շիրակացին բնական և մաթեմատիկական գիտութեանն էր բնադաւանում:

Շիրակացին ապրել ու գործել է 12¹/₂ դար մեզից առաջ:

Պատմութեան այդ ազնուագիւց սկսած՝

* Հասկանալի է, որ Հայրապետների դիտարկումները, որ կարգացրել է Մատենադարանի 1940 թվի հոկտեմբերի գիտական սեփական որպէս զեկուցում:

սոցիալական ու քաղաքական բազմաթիվ արհաւիրքներ են տեղացել հայ ժողովրդի գլխին, բախտակից ժողովուրդներ են չքացել պատմության բեմից, միայն Շիրակացու դարգացրած գիտական գաղափարներն ու նրա գործերի ընկոթներն են, որ հասարակական ոճիրների բովից անցնելով, ժայռերի հիմքը կրծող ալիքների պես՝ թեև դանդաղ, բայց համառ առաջընթացով խափարի դարավոր շնքն են կործանել և այսօր, բանականության հաղթանակի տունին, հանդիսանում են որպես դարերի մարտերում ծվատված դրոշմներ:

Անցյալի հայ ֆեոդալ-կղերական և բուրժուական պատմագիրներն ու օրատմաբանները միանգամայն որոշակի նկատառումներով, ինչպես այդ կտեսնենք մեր սույն աշխատության մեջ, ոչ միայն գիտակցորեն աղավաղել, խեղաթյուրել են Շիրակացու գիտական աշխատություններն, այլև թաղցնելով այն, — ինչպես XI դարի հայ գիտական Գրիգոր Մաղիստրոսն է ասում, — «զբլանի տակ» (ПОД СЛУДОМ): — Այդ է հենց գլխավոր պատճառը, որ Շիրակացու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող մեզ հասած տեղեկությունները շատ աղքատիկ են, կցկտուր, իսկ գիտական գործերը՝ պատասխաններ են թե պատահել է, որ հայ պատմագիրներից որևէ մեկը այս կամ այն չափով խախտել է Շիրակացու նկատմամբ դարերի ընթացքում ստեղծված անարդար վերաբերմունքը, ապա նա սահմանափակվել է միայն մի քանի ազոտ հիշատակություններով, այն էլ զբլխավորապես կողմնակի դեմքերի ու դեպքերի կապակցությամբ: Իսկ թե երբ և որտեղ է ծնվել Շիրակացին, որքան է ապրել, սոցիալական ինչ միջավայրում է ձևավորվել նրա աշխարհայացքը, ինչ մասնակցություն է ունեցել նա ժամանակակից հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում, ինչպիսի այրող հարցեր են զբաղեցրել նրա միտքը, գիտական-գրական ինչ ժառանգություն է թողել նա գալիք սերունդներին և, վերջապես, արժանի է նա արդյոք մեծարվելու թե ոչ, կամ գեթ հիշատակության — ահա Շիրակացու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերյալ

այն ամենակական հարցերը, որոնք արժանի տեղ չեն գտել անցյալի հայ պատմագրության էջերում:

Երբ և որտեղ է ծնվել Շիրակացին, — ահա մի կարևոր հարց նրա կյանքին վերաբերող, որով քիչ են զբաղվել հայ բանասերները: Մեր ուսումնասիրած թե տպագիր և թե ձեռագիր նյութերում չկա որոշակի որևէ հիշատակություն նաև նրա բուն ծննդավայրի մասին, սակայն մոտավոր ճշտությամբ հնարավոր է այդ պարզել՝ հիմք ընդունելով նրա կյանքի ու գործունեության մասին եղած, թեև շատ աղքատիկ, տեղեկությունները: Փորձենք Հ. Ս. Ս. Ռ. Ժողովմսովիտին կից Ջեռագրատանը մեր հայտնաբերած նոր տվյալների օժանդակությամբ մի հայտարարի բերել Շիրակացու բուն ծննդավայրի մասին եղած ցածրացրիվ տեղեկությունները:

ա) «Անանիա վարդապետ Շիրակացի (որ և Շիրակունի կամ Շիրակունցի) համարող, առձայնեալ յօթներորդ դարու՝ ի սակա քաջավարժն լինելոյ յուսումնականութեան...»¹⁾

բ) «Անանիա վարդապետի շիրակացւոյ կամ շիրակունւոյ կամ շիրակայնոյ համարողի յԱնի՞ քաղաքէ ի .է. — դարու...»²⁾

գ) «Ананія Ширакскій, по прозванию хамарох (համարող), т. е. математик, уроженец города Ани, жил во второй половине VII в.»³⁾,

դ) «Հռչակաւորն ի համարողական արուեստի և հմուտն ՚ի տոմարական գիտության Անանիա, որդի Յովհաննիսի

¹⁾ «Անանիա վարդապետ Շիրակացին (որը կոչվում էր և Շիրակունի կամ Շիրակունցի) իբրև մաթեմատիկոս (համարող) և գիտության մեջ քաջավարժ՝ հռչակվել է VII-րդ դարում» — Հ. Ավգերյան «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց», 1831 թ. վեներիկ, նախաբան

²⁾ «Նոր բազմբեր Հայկական լեզուի», 1836 թ. հատ. Ա, էջ 17.

³⁾ Н. Эмин «Всеобщая история Вардана Великого», 1865 г., в примечаниях.

Շիրակունսոյ եկաց ՚ի սկզբան. է. դարու, յաւուրս Մօրկայ և Արրուեզ Յասրովու»¹⁾։

ե). «О жизни армянского ученого варданета Анании, уроженца области Ширак, деятеля второй половины VII в. н. э. точных сведений нет»²⁾։

դ) «К концу VII в. относится имя математика Анании Ширакского или из Ширака, иногда называемого Анийцем. Если последнее прозвище имеет реальное основание, то это не может означать исключительно того что он был уроженец крепости Ани; он мог происходить из монастыря в Ани или из-под Ани, и это было достаточно, чтобы усвоить ему кличку Аниец»³⁾։

Շիրակացու վերաբերյալ բանասիրություններից մեջ բերված, թեև հակասական և երբեմն էլ շատ անորոշ, վերահիշյալ վկայությունների բաղդատումից կարող ենք վստահորեն եզրակացնել, որ ա) Անանիա Շիրակացին ապրել ու գործել է VII-րդ դարում և բ) «Շիրակացի», «Շիրակունսի», «Շիրակից» արտահայտությունները հենց Անանիայի տոհմական վերադիր անունն է, տոհմի ազգանունը և ոչ թե նրա գրական պոսիվոսիվը կամ բուն ծննդավայրի անունը։ Մեր այս եզրու-

կացությունն ավելի ևս անկասկած է դառնում հենց իրեն Անանիայի վկայության հիման վրա. նա առում է. «Ես Անանիա, որդի Յովհաննիսի Շիրակայունսոյ...»⁴⁾, որից երևում է, որ նրա հայր Յովհաննեսը ևս կրում էր Շիրակացի ազգանուն դարձած մականունը։

Ավելի ևս հակասական են Շիրակացու բուն ծննդավայրի որտեղ լինելու մասին վերահիշյալ բանասիրներից մեջ բերված տեղեկությունները։ Հայկազյան բազմաթույն ասված է, թե Շիրակացին Անի քաղաքից էր, Մ. էմինը գտնում է, որ նա ծնվել է Անի քաղաքում, Ակադ. Հ. Օրբելին առում է թե նա Շիրակի գավառի բնակիչ (уроженец) կամ ծնունդ էր, իսկ Ակադ. Ն. Մառը՝ Անի վանքից, կամ նրա մերձակայքից։

Ինչպես տեսնում ենք, առանց որևէ մի նոր, ավելի հավաստեցուցիչ վկայության՝ այս ավյաններից ընտել հնարավոր չէ որոշակի կերպով պարզել Շիրակացու բուն ծննդավայրը։ Ասել թե Շիրակացին Շիրակի բնակիչ էր, կամ նրա որևէ ընտանիքը ծնված, կնշակակե որոշակի ոչինչ չասել նրա բուն ծննդավայրի մասին, քանի որ Շիրակը ընդգրկում էր Վանանդի և Այրարատի միջև տարածված Ախուրյան գետի տեղով հովիտը։

Վերահիշյալ մնացած մյուս վկայությունները բաժանվում են երկու խմբի. դրանցից մեկը գտնում է, որ Շիրակացին ծնվել է Անի քաղաքում, մյուսը՝ Անի վանքում, կամ նրա մերձակա ընտանիքներից մեկում։ Առաջին խմբի վկայությունները հիմնովին հակասում են հայ պատմության ստույգված և ճշգրտված փաստերին։ Ուսումնասիրելով մեր հնագույն արձանագրությունները և պատմագրական բոլոր աղբյուրները՝ Ն. Մառը եզրակացնում է, որ մինչև VII-րդ դարի երկրորդ կեսն Անին որպես քաղաք գոյություն չի ունեցել, այլ սկսած V-րդ դարից մինչև VIII-րդ դարի կեսերը՝ նա եղել է միայն արաբական տիրապետության այս կամ այն հայ իշխանի տրամադրության

1) Ք. (Երսրե) Պ(ատկանյան) «Անանիայի Շիրակունսոյ մնացորդ բանից», 1877, Ս. Պատերազմ, նախաբանը։ Շիրակունսոյ որդին՝ մաթեմատիկական գիտությունների մեջ հռչակավոր և առնարական գիտություն մեջ հմուտ՝ Անանիան ապրել է VII դարի սկզբում՝ Մօրիկի և Յասրով Ազգե-վեզի օրոք։

2) Акад. И Орбели «Вопросы и решения Варданета Анании Ширакани», 1912 г. Петроград стр. 9.

3) Акад. Н. Марр «Ани», 1939 г. Ереван, стр. 39. «Շիրակացի կամ Շիրակից, երբեմն Անեցի կոչվող Անանիայի անունը վերաբերում է VII-րդ դարի վերջին։ Եթե նրա այս վերջին (Անեցի) մականունը որևէ իրական հիմք ունի, ապա այդ չի նշանակում բացառապես այն, որ նա Անի ամրոցի բնակիչ է։ Նա կարող էր լինել Անի վանքից կամ նրա մերձակայքից և դա բավական էր, որպեսզի նրան Անեցի մականունը տրվեր։

4) Ք. Պ. «Անանիայի Շիրակունսոյ մնացորդ բանից», էջ 20։

տակ: «VIII-րդ դարի երկրորդ կեսին — տուժ է Մառք, — ...Անու մասին՝ իրրեմայրաքաղաք կամ քաղաք՝ խոսք անգամ չի եղել»¹⁾։ Նույն կարծիքն է հայտնում Անու մասին և Ակադ. Հ. Օրբելին։ «V-րդ դ. Անին մի քանի անգամ պատմության մեջ հիշատակվում է իրրեմ քերդ։ Այդ ժամանակ նա զանախում էր հայ կամսարական հոր իշխանների տիրապետության ներքո... զբաղվելով առևտրական կարևոր ճանապարհներից մեկի վրա, միաժամանակ ապականված կերպով մի վայր էր համարվում։ Կամսարականների օրով Անին քերդ էր միայն... Անին այն ժամանակ քաղաքի նշանակությունը ստացավ, երբ անցավ... շինարարական ձիրքով առատորեն օժտված Բագրատունիների ձեռքը։

Անին միանգամից չդարձավ Բագրատունիների սեփականության Բագրատունից... Բագրատունիները տեղափոխվեցին Երազգավոր կամ Շիրակավան... Մակաչն ոչ Բագրատունի և ոչ Շիրակավանը չէր կարելի համեմատել Անու հետ, քանի որ առաջինների ծաղկման ժամանակ Անին միայն քերդ էր, — ամուր կռիվն և փառահեղի ապաստարան վաճառի գեղքում։

Առաջին Բագրատունին, որ թագավոր հրապարակից, իշխանաց իշխան Աշոտն էր... 877 թվին... Աշոտ IV-ի ժամանակ (954թ.) ...Անին առաջին անգամ քաղաքի տրտաքին տեսք ստացավ»²⁾։

Այսպիսով Ակադ. Ն. Մառի և Ակադ. Հ. Օրբելու ուսումնասիրություններից պարզ երևում է, որ Անանիա Շիրակացուց ավելի քան մի ամբողջ դար հետո է, որ Անին քաղաքի է վերածվում՝ Բագրատունիների տիրապետության ժամանակ, իսկ մինչև VII դարի երկրորդ կեսերը նա եղել է սոսի քերդ՝ Կամսարականների պաշտպանության վայրը։ Միանգամայն պարզ է, որ Շիրակացին Անի քաղաքում չի ծնվել, քանի որ նրա օրոք Անին դեռ քերդ էր։ Այսպիսով

առաջին խմբի վկայությունները ոչ միայն զուրկ են ապացույցներից, այլ և հակասում են առանցիկ ապրիմներ Անիի ուսումնասիրությանը պատկանող հեղինակավոր գիտնականների փաստական ավյալներին։

Մնում է Ն. Մառի արտահայտած այն ենթադրությունը, որ Անանիա Շիրակացին «...կարող էր լինել Անի վանքից կամ նրա մերձակայքից, և դա բավական էր, որպեսզի նրան Անեցի մականունը տրվեր»։ Մառի այս կոհնությունը միանգամայն ճիշտ պետք է համարել, քանի որ մեր ուսումնասիրած մի շարք աղբյուրներում, մասնավորապես ձեռագրային նոր հայտնաբերված աղբյուրներում, կան շատ սրտալիկ ավյալներ այդ մասին։

Ստանդով VII-րդ դարում անշարժ տուժար ստեղծելու եկեղեցական ձևանարկումների մասին, Մամիկ Անեցին ասում է, թե Անաստասն այդ մեծ աշխատանքը հանձնարարելու համար «...կոչվեա առ իւր զմեծ վարդապետն Անանիա՝ յԱնեից զեղջէ...»³⁾։

Ավելին, ցայժմ չօգտագործված՝ մեր հնագույն ձեռագրերից մեկում ինքն Անանիան իր մասին գրում է՝ «Եւս Անանիա Շիրակացի ի զեղջէ Անեից...»⁴⁾ և այդ նույնը կրկնվում է մի շարք այլ ձեռագրերում։ Կարծում ենք, որ այս փաստերը, մանավանդ ձեռագրերում դանդաղ Շիրակացու ինքնավկայությունը՝ միանգամայն սրտալիկ կերպով ապացուցում են, որ նրա ծննդավայրը Շիրակի դավառի Անի գյուղն է եղել։ Ամենայն հավանականությամբ Անի գյուղը դանդաղ է Անի քաղաքին նախորդող համանուն քերդի պաշտպանության գոնաչում, դուչե և հենց «Անի քաղաքից մի վերստ հեռու թրքարնակ Անի գյուղի»⁵⁾ տեղը։ Այսպես թե ոչնպես, այժմ մի քան սրտալիկորեն պարզ է, որ Անանիա Շիրակացին պետք է ծնված լինի Անի քերդի մերձակա համանուն Անի գյուղում։

¹⁾ Մամիկ Անեցի «Հաւաքմունք» ի գրոց պատմագրաց, 1893 թ., Վաղարշապատ, էջ 84։

²⁾ ՀՍԽՍՀ Ձեռագրերի ինստիտուտ, Ձեռագիր № 4066, էջ 10ր։

³⁾ Հ. Օրբելի «Անույ աղբյուրները», հայերեն թարգմանությամբ, Վաղարշապատ, 1911 թ., էջ 7։

¹⁾ Н. Марр «Анх», изд. 1939 г., Ереван, стр. 40.

²⁾ Հ. Օրբելի «Անույ աղբյուրները», թարգմանություն, 1911 թ., էջ 2, 8, 9, 10, և 11։

Այժմ անդրադառնանք Շիրակացու ծննդյան ու մահվան տարեթվերի պարզաբանմանը, թեև հարցերի վերաբերյալ հո՛ թե բանասիրության մեջ և թե ձեռագրերում, չկան սրույնի ավյալներ։ Այս պատճառով մեզ մնում է մի ելք․ նախ՝ լուսարանել Շիրակացու կյանքին և գործունեությունը վերաբերող եղած տեղեկությունները և ապա՝ դրանց օգնությամբ պարզել նրա ծննդյան և մահվան տարեթվերը՝ մոտավոր հշտությամբ։

Մենք ասացինք, թե Ազվեքյանը գտնում է, որ Շիրակացին իբրև «քաջավարժ աւսուհի» հաշակվել է VII-րդ դարում։ Գրեթե նույն է ասում և Հայկազյան բնագիրը։

Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին և Մ. Էմինն ասում են, որ Շիրակացին ապրել ու գործել է VII-րդ դարի երկրորդ կեսում, իսկ Ն. Մատթ. VII-րդ դարի վերջին։ Որքան էլ հակասական են այս տեղեկությունները և տառնձին-առանձին վերցրած չեն առկա Շիրակացու կյանքի ու գործունեության մասին օրիշ կոնկրետ պատկերացում, սակայն, ի մի համակցվելով, շրջանագծում են նրա ապրած ժամանակաշրջանը, որի մեջ պետք է որոնել նրա կյանքի ու գործունեության կոնկրետ գեղքերն ու նրանց ժամանակը։ Մեր մատենագրության մեջ ու ձեռագրերում կան այս մասին մի շարք ուշադրով տեղեկություններ, որպիսիք մինչ այժմ չեն օգտագործված և անգամ չեն հիշատակված Շիրակացիով դրադուղ բանասերների կողմից։

XII-րդ դարի մատենագիր Սամվել Անիցին գրում է․

«ԶԺԲ. աշակերտք Անանիայի Հելման, Տրդատ, Ագաթիա, Եղեկիել և Կիրակոս երթնալ յերուսաղէմ և ի դարձին ոչ ընկալալ զնոսա ճշմարիտ վարդապետն Անանիա»¹։

Այլևի բան պարզ է, որ Սամվել Անիցու հիշատակած «ճշմարիտ վարդապետ

Անանիան» Շիրակացին է, քանի որ մեր պատմագրությանը ծանոթ չէ մի օրիշ աշակերտ և ոչ «ճշմարիտ վարդապետ» Անանիա VII-րդ դարի վերջին կամ VIII-րդ դարի սկզբներին՝ բացի Շիրակացուց։ Կարելի է ուրեմն այդ հիման վրա վստահորեն կորակացնել, որ VIII-րդ դարի առաջին քառամյակում Շիրակացին կենդանի էր և, ինչպես հետո կատանենք՝ այդ տարիներն էլ հենց պետք համարել նրա կյանքի վերջին տարիները։

Մեր հին մատենագիրներից շատերը՝ ինչպես օրինակ՝ Մերետը, Ասողկը, Հովհաննեսը, Սամվել Անիցին, Գրիգոր Գանձակեցին և ուրիշները միաբերան վիայում են, որ Անաստաս կաթողիկոսը հանձնարարեց գիտնական վարդապետ Անանիա Շիրակացուն մշակել հայոց անշարժ տոմարը և երբ աշխատանքն արդեն ավարտված էր ու մնում էր ժողովով այն հաստատել, Անաստասը մեռավ, իսկ նրա ձեռնարկած գործը խափանեց։

Անհրաժեշտ ենք համարում հայ մատենագրության մեջ այդ մասին եղած մի շարք վկայություններից ալստել մեջ բերել թեև ուղ միայն երկուսը։

«Իսկ Անաստաս խորհեալ Հայաստանեայց կարգել անշարժ տոմար ըստ այլոց աղագայ՝ և հրամայէ Անանիայի Շիրակացոյ կարգել զքրոնիկոնն հրաշապան, յորում գտնարս մեր կարգեաց անշարժ։ Եւ Անաստաս խորհեալ ժողովով և եպիսկոպոսք հաստատել զքրոնիկոնն և վախճանի, կացեալ յաթոս ամս (Զ․)»²։

Այս նույն հարցի մասին Կ. Գանձակեցին գրում է․

«Եւ յիս ներսէսի առ զկաթողիկոսութիւն տէր Անաստաս ամս վեց։ Սա կո-

¹ Սամվել Անիցի «Հատարմունք ի գրոց պատմագրաց», էջ 85.— 1712 թվին Անանիայի աշակերտներ՝ Հելման, Տրդատը, Ագաթիան, Եղեկիելը և Կիրակոսը գնացին Երուսաղեմ և երբ վերադարձան, ճշմարիտ վարդապետ Անանիան նրանց չընդունեց։

² Ասեփանես Տարնեցի (Ասողկ) «Պատմութիւն տիեզերական» 1885 թ., էջ 99.— «Իսկ Անաստասը նպատակ դնելով ուրիշ աղբիւրի տես Հայաստանում հաստատել անշարժ տոմար, հրամայում է Անանիա Շիրակացուն մշակել սրանչիւ մի ժամանակագրություն, և այդ հիման վրա նա կազմեց մեր անշարժ տոմարը։ Սակայն երբ Անաստասն արդեն մոտենում էր ժողովով հաստատել այդ ժամանակագրությունը, վախճանվում է, իսկ նրա հաջորդները անփութությամբ շարունակեցին առաջնորդվել առանձին կարգերով։

չնայ տա ինքն դժեժ վարդապետն Անտիա ի Շիրակ գաւառէ, այր բանիրուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական արուեստից, զի կարգեսցի անշարժ տոմար հայոց, որպէս այլոց ազգաց, զոր արարեալ մեծաւ ջանիւ՝ մինչև կամէին ժողովով հաստատել՝ վախճանի Անաստաս, անփույթ եղեալ իրն զկնի եկելոցն, այլ տունձին կարգաւն վարին»¹⁾։

Մատենադրական այս տեղեկութիւններէց միանգամայն պարզ երևում է, որ Անաստասի ժամանակ Շիրակացին ճանաչված էր իբրեւ «բանիրուն» գիտնական և «տոմարական արվեստին» հմուտ սննդ։

Հայ մատենագիրներից շատերը, մասնավորապես հին մատենագիրները՝ միասնաբար վկայում են, որ Անաստասի մահը տեղի է ունեցել 671 թվականին։

Այսպիսով ուրեմն՝ մեզ համար պարզվում է Շիրակացու կյանքին ու գործունեութեանը վերաբերյալ մի փաստ ևս. այդ այն է, որ 671 թվին Շիրակացին արդեն գիտնականի հուշակ ուներ Հայաստանում։ Ինչպես հետո կտեսնենք այդ նույն շրջանում նա աչքի էր ընկնում և իբրեւ անվանի ուսուցիչ և ուներ իր հատուկ դպրոցը, որը Հայաստանի լուսավորութեան ու մանկավարժական մտքի կենտրոնն էր հանդիսանում։

Փաստերի իրական տրամաբանութիւնը մեզ բերում է այն եզրակացութեան, որ Շիրակացին այդ աշխատանքները կարող կլինէր կատարել միայն իր բարձրագույն կրթութեանը Բյուզանդիայում ավարտելուց հետո։ Այլապես նա ի վիճակի չէր լինի այդքան հաջողութեամբ օտար ազգերի տոմարագրութեանների ուսումնասիրութեան հիման վրա կազմել Հայաստանի համար անշարժ տոմար, քանի որ նման ուսումնասիրութեանների համար նա պետք է ունենար մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական հարուստ գիտելիքներ, որպիսիքն անհնարին էր ձեռք բերել այդ ժամանակի Հայաստանյան պայմաններում։ Բացի այդ՝ մատենադրական վկայութիւններից երևում

է, որ Շիրակացին արդեն ճանաչված էր իբրեւ խոշոր գիտնական։ Ինչպես տեսնում ենք, այս մասին կասկած լինել չի կարող։

Բայց Շիրակացին երբ է գնացել Բյուզանդիա, կամ երբ է վերադարձել Հայաստան, այս հարցերի պարզաբանումը խիստ կարևոր նշանակութիւն ունի նրա կյանքին վերաբերող մյուս գեղքերի ճիշտ լուսարանման համար։

ՀԱՍՏԻ Ժողովոմարմինն կից Պետական ձեռագրատան հնագույն ձեռագրերից մեկում մեր կողմից հայտնաբերված տեքստում ասվում է.

«Վասն որոյ եւ իմ խնդրեալ բազում աշխատութեամբ եւ ճշտիւ փոյթ ի մէջ առեալ բերի զբեղ յերկիրս Հայոց... եւ սկիզբն քանիութենէ բերման թուիս յորժամ լցեալ էր. Ոհհ. ամ ի կուսական յարգանդէ աստուծուն քանի, եւ ի մետասաներորդի իմ շրջագայութեան... Եւ Անտիա Շիրակացի...»²⁾։

Այստեղ Շիրակացին գրում է, թե տասն և մեկ տարվա բացակայութեանից հետո՝ 668 թվականին վերադարձավ Հայաստան, Հարց է ծագում՝ ինչ նպատակով է նա այդքան երկար ժամանակով բացակայել Հայաստանից և այդ ժամանակաընթացքում ծրարել էր նա և ինչով էր զբաղված։

Իր ինքնակենսագրութեան մեջ Շիրակացին հայտնում է, որ սովորելու նպատակով երբ մեկնում էր Բուզանդիա, մի որոշ ժամանակ մնաց Թեոդոսուպոլսում (Էրզրումում) Եղիազարոս անունով մի ուսուցչի մոտ, հետո ճանապարհվեց Չորրորդ Հայք, որտեղ վեց ամիս մնաց մաթեմատիկոս Քրիստոսատուրի մոտ, սակայն՝ տեսնելով, որ սա չունի մաթեմատիկական անհրաժեշտ գիտութիւն այլ «աստի անտի ծայրաքաղ», — ինչպես ինքը Շիրակացին է ասում, — ուղեվորվում է Կոստանդնուպոլիս, այստեղից էլ Տրապիզոն, որտեղ ութ տարի սովորում է

²⁾ Ձեռագիր № 4066, էջ 10 ր. — Վաստի և եւ շատ ջրանաջան որոնումներ կատարելով և հոգատար պարզաբանութեամբ հշտելով բեղ... (այսինքն համարական արվեստ) բերի Հայոց երկիրն այն ժամանակ, երբ լրացել էր ք. ծ. 668 տարին և իմ շրջագայութեան տասն և մեկ տարին...»։

¹⁾ Կիւսկիս Գաւառեցի «Պատմութիւն Հայոց» 1909 թ., էջ 59-60։

մաթեմատիկական գիտությունների ուսուցչապետ Տիմոթիոսի դպրոցում: Ամենայն հավանականությամբ Շիրակացին այստեղ ավարտել է գրամատիկոսաց (միջնակարգ) և հսկասրական (բարձրագույն) դպրոցները, որոնցից յուրաքանչյուրում ուսման տևողությունը չորսական տարի էր: Մեր այս ենթադրություն համար ապացույց կարող է ծառայել հետևյալ վկայությունը:

„Занятия в грамматической школе, — пишет Г. Е. Журавлевский, — продолжались года четыре, после чего молодежь или считала свое образование законченным, или вступала в риторические школы“¹⁾:

Մի այլ անշուշտ մեզ հայտնի գրում է. «По окончании грамматической школы открывался путь в греческие, латинские или смешанные риторические школы». «Число лет пребывания в риторических школах охватывало обыкновенно три-четыре года и прерывалось на середине пути военной службою»²⁾: Շիրակացին, — ինչպես ինքն է ասում, Տրապիզոնում սովորել է աթը տարի: Փաստերի այս համընկումը իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ Շիրակացին սովորել է քերականաց (грамматическая школа) և հսկասրական դպրոցներում: Այդ նույնը երևում է նաև Գ. Մադիստրոսի հետևյալ վկայությունից. «և արդ՝ քանի տեղափոխվեցին Անանիայի եղև յիշատակ իմաստասիրելոյս մեզ... ի բազմաց անխոյժ եղելոց այսպիսի գործառնութիւնք և հանդէսք, որ ոչ երբէք ի ստաղին վարելոց գրամատիկոսաց և քերթողաց հնացեալ...»³⁾: Նույն կապակցությամբ Գ. Մադիստրոսը թվում է Շիրակացու մշակած այն առարկաները, որոնք ավանդվում էին գրամատիկոսաց և հսկասրական դպրոցներում («ի ստաղին վարժելոց»), ասելով «... յորում ենթակայացեալ են ոչ միայն քա-

նիցն արվեստք, այլ բոլոր էական խոլմուն... յորում մթերեալ և սողորք և ենթակայացեալ ամենայն արվեստի մականացութան (disciplina) և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութան, որք են տարորոշ քանակէ և տարակացեալք, իսկ երկրաչափութեանն և աստղարաշխութեանն, որք են ի շարունակ քանակէ, և զկնի այսոցիք յարամանեալք արհեստք և մականացութիւնք մատենագրութիւնք և գրէկթէ ամենայն վարժումն հսկասրական»⁴⁾:

Ինչպես տեսանք՝ Բյուզանդիա գնալու և վերադառնալու երկար ճանապարհորդության ժամանակ Շիրակացին եղել է մի շարք քաղաքներում դանադան տեղություններ: Նրա ուսման և ճանապարհորդության այդ բոլոր տարիներն ի մի գումարվելով՝ կկազմեն տասնևմեկ տարի: Ուստի կարելի է ասել, որ Շիրակացին սովորելու է մեկնել (668—11=) 657 թվականին: Իսկ այն հարցին, թե քանի տարեկան կլինեին նա այդ ժամանակ, հնարավոր է միայն մոտավոր հավանականությամբ պատասխանել, քանի որ առայժմ այդ մասին չեն հայտնաբերված ճշգրիտ տվյալներ: Այդ ժամանակ նա մոտավորապես կլինեին 20-25 տարեկան հասակում, հավանորեն 25 տարեկանից ոչ պակաս: Մեր այս ենթադրությունն ավելի քան հավանական է, նկատի ունենալով որ իր կրթությունը շարունակելու հարցի շուրջն ունեցած դատողություններում և որոշումների մեջ նա ցուցաբերում է բայն շրջահայեցողություն խելահաս դատողություն, կամքի ուժ, հաղթանակի հավատ, դիմամարտի աննկուն օգի և այլ հատկություններ, որոնք այդքան ցայտուն արտահայտություն կարող էին գտնել միայն կյանքի փորձ ունեցող, մասվոր ու ֆիզիքական կարողությունների տեր մարդու մեջ: Ահա թե ինչից ելնելով է, որ մենք կարծում ենք, թե Բյուզանդիա մեկնելիս Շիրակացին 20-25 տարեկան կլինեին: Ուստի այս հիման վրա Շիրակացու ծննդյան դատան (թվականը) պետք է համարել (657—^{20/25}=) 632—637 տարեթվերի միջև:

¹⁾ Г. Е. Журавлевский, Очерки по истории античной педагогики, Учпедгиз 1940 г., стр. 354.

²⁾ Там же, стр. 362.

³⁾ Կ. Կոստանյան «Գրիգոր Մադիստրոսի թղթերը», էջ 9.

⁴⁾ Նույնը, էջ 8.

Մեզ համար միանգամայն անբացատրելի է մնում այն հարցը, թե ինչից ելնելով է, որ Ք. Պատկանյանն իր աշխատության մեջ, առանց որևէ աղբյուր նշելու՝ գրում է.

«Անանիա, որդի Յովհաննիսի Շիրակունւոյ եկաց ի սկզբանէ. դարու, յաւուրս Մօրկա և Ապրուէզ Յոսրոփու»¹:

Եթե Պատկանյանի արամադրութեան տակ լինեք որևէ տվյալ՝ կնշեք այդ: Ըստ երևույթին՝ նա իր այս ենթադրութեան համար հիմք է ընդունել Շիրակացու հետ ունեցած Տիվքիկոսի գրույցը, որտեղ վերջինս նկարագրում է իր մասնակցութեամբ Հայաստանում տեղի ունեցած հույն-պարսկական պատերազմներին:

Այդ մասին Շիրակացին ասում է.

«Եւ պատմեաց նա թէ՛ որպէս եղև հմուտ հայ լեզվի և այս իմաստութեանս Ասաց թէ՛ ես ի Տրապիզոն քաղաքի մանկութեամբ կացեալ ի դուռն Յովհաննու պորափարին՝ զինուորեալ ի Հայս և բազում ժամանակս կացեալ մինչ ի Մօրիկ թագաւորն և ուսայ լեզու և դպրութիւն: Իսկ ի հարձակման զօրացն Պարսից ի վերայ Յունաց՝ վիրաւորեալ ի պատերազմի՝ փախստեայ յԱնտիոք և ամենայն ինչք առան յաւարի»:

«... դնացի ողջացեալ ի քաղաքն Երուսաղէմ, և անտի յԱղեքսանդրիայ և անտի ի Հռովմ, և կացեալ ժամանակս, դարձայ ի Կոնստանդնուպօլիս, և զաի վարդապետ Աթենա իմաստասիրաց քաղաքին, այր երեկի և կացի առ նա յուսման ամս ոչ սակաւ եւ կատարեալ իմաստութեամբ դարձայ ի տեղիս: Եւ սկսայ վարդապետել և ուսուցանել»²:

Երևի Շիրակացու մեջ բերած իր ուսուցչի այս պատմածից ելնելով է, որ Ք. Պատկանյանը ենթադրաբար նշել է Շիրակացու ծննդյան մոտավոր ժամանակաշրջանը՝

¹) Ք. Պատկանյան «Անանիայի Շիրակունւոյ մընացորդը բանից», էջ 2-3:

զանը՝ հաշվելով ուսուցչի և աշակերտի տարիքների տարբերութեանը, և այդ հիման վրա հանգել է այն եզրակացութեան, թէ Շիրակացին պետք է ծնված լինի VII դարի սկզբներին Մօրիկ կայսեր և Յոսրոփ Ապրուէզ թագավորի օրոք:

Տիվքիկոսի նկարագրած պարսկահունական պատերազմների սարսափները Մօրիկի և Յոսրոփ Ապրուէզի գահակալութեան շրջանին չեն վերաբերում. ընդհանրապես պատմագիրների երկերում այդ շրջանը հիշվում է որպես ամենախաղաղ շրջանը: «Для рубежа VI и VII в. в. асси́мъ է Մար, — есть интересное для нас свидетельство на армянском языке: „Водни греческого царя Маврикия“, т. е. с 582 по 602 г. н. э., „во всей нашей стране... царил такой мир, что впоследствии некоторые пустили поговорку“: „Что ты сидишь беззаботно, точно водни Маврикия“»²) («զոր ոմանք յառակս արկեալ ասէին թէ իբրև ի ժամանակս Մաւրկայ նստեալ ես յանհոգս»):

Անշուշտ Տիվքիկոսի նկարագրութեանները վերաբերում են Բյուզանդական կայսրը Մօրիկի ողբերգական վախճանին հաջորդող պարսկահունական ավերիչ ու երկարատև պատերազմներին (604—628 թ.թ.): Հայտնի է, որ Մօրիկի ջանքերով Պարսկաստանի գահին տիրացած Յոսրոփ Ապրուէզը՝ լսելով իր բարերար Մօրիկի (որին նա «հայր» էր անվանում) և նրա ընտանիքի անդամների գլխատվելու լուրը՝ հզոր բանակով մտավ բյուզանդական տերութեան արևելյան երկրամասերը, գրավեց ամբողջ Միջագետքը, Ասորիքը, ավերեց Երուսաղեմը, տիրեց Եգիպտոսին, ասպատակեց Հայաստանը, Վրաստանը և հասավ Կ. Պոլսի մերձակա շրջանները:

Վաղ միջնադարյան հույն-պարսկական պատերազմների պատմության էջերում ամենից ավելի աչքի են ընկնում 24 տարի տևող այս պատերազմներն՝ իրենց սարսափելի ու ավերիչ բնույթով, երբ պարսկական բանակը երկար ժամանակ անար-

²) Марр, „Ани“, стр. 38:

գել կերպով ասպատակում էր ամբողջ Փոքր Ասիան¹⁾։ Ըստ երևույթին այս պատերազմների ընթացքում Մորիկի անունը, իրեն պատերազմի «պատճառ» հանդիսացող, շարունակել է հիշատակվել ժողովրդի մեջ։ Պատմական հավաստի աղբյուրներից²⁾ հայտնի է, որ բյուզանդական Մորիկ կայսրը թագավորել է 582—602 թվականներին, իսկ նրա ժամանակակից պարսկական Սոսրով Ապրուեղը՝ 591—628 թ. թ.։ Կնչանական նրանց զանակալութունը զուգահեռվել է 591-ից մինչև 602 թվականը՝ այսինքն Սոսրով Ապրուեղի գահ բարեբանալուց մինչև Մորիկի մահը։ Այդ տասնևմեկ տարիների վերջին երկու տարին է, որ հանդիսանում է թե՛ VII-րդ դարի սկիզբը (601—602) և թե՛ Մորիկի մահվան տարին (602 թ.)։

Ինչպես տեսանք, ըստ Բ. Պատկանյանի Շիրակացին պետք է ծնված լիներ 601—602 թվականներին։ Սակայն այս ենթադրությունը չի կարող համոզիչ լինել, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք, ըստ Սամվել Անեցու վկայությամբ՝ Շիրակացին 712 թվին դեռ կենդանի էր. սա մի փաստ է, որի դեմ առարկելու ոչ մի հիմք չկա։ Եթե Ս. Անեցու վկայությունը փորձենք համաձայնեցնել Պատկանյանի ենթադրության հետ, որ իբրե թե Շիրակացին ծնվել է VII-րդ դարի սկզբին, Մորիկի և Սոսրով Ապրուեղի օրոք, ապա Շիրակացին պետք է ապրած լինի 115—120 տարի, որը թեև հնարավոր է, սակայն չունի հիմնավորելու ճշգրիտ ապացույցներ։ Մի այլ, ոչ պակաս ուժեղ փաստ ևս անկարելի է դարձնում Պատկանյանի այդ ենթադրությունը։ Վերը բերված ստույգ փաստերից պարզվեց, որ 657 թվին Շիրակացին մեկնել է Բյուզանդիա՝ սովորելու։ Եթե մի պահ ընդունենք Պատկանյանի ենթադրությունը Շիրակացու ծննդյան տարեթվի մասին՝ որ նա իբրե թե ծնվել է 601—602 թ. թ., ուստի նա սովորելու մեկնած պիտի լինի 55—56 տարեկան հասակում, որը միանգամայն անհավանական պետք է համարել, հետևապես՝ անընդունելի։ Գուցե թե՛ VII-րդ դարի վերաբերմամբ, որ 55—56 տարեկան հասակում ևս մարդիկ կարող էին գնալ սովորելու իրենց ժամանակի կուլտուրական խոշոր կենտրոններում։ Այդ ևս գուցե հնարավոր համարվեր ընդհանրապես, սակայն ինքը Շիրակացին ասում է, թե Տրապիզոնում սովորելու ժամանակ, երբ ինքը ուսման մեջ կարճ ժամանակում գերազանց նվաճումներ ունեցավ, նույն դպրոցում սովորող պալատական երիտասարդները նախանձեցին նրան։ Ավելորդ չենք համարում այդ կարևոր փաստը բերել հենց իրեն՝ Շիրակացու խոսքերով։ «Եւ վարդապետն Տրվրիկոս, որ գնացի առ նա, — ասում է Շիրակացին, — սիրեաց զիս որպէս զօրդի իւր և պարապեաց յիս զամենայն խորհուրդս իւր։ Եւ ետ ինձ տէր շնորհս, և ուսայլիով դարուեստ համարողութեան։ Մինչ զի նախանձեալ ընդ իս աշակերտակցացն, որ ի դրան արքունիք³⁾։

Իսկ թե ինչ տարիքի երիտասարդներ էին աշակերտակցում Շիրակացուն այդ դպրոցներում, դա ևս հնարավոր է պարզել։ Սոսրով վաղ միջնադարյան շրջանի գրամատիկոսաց դպրոցների մասին, Ժուրավովսկին ասում է. «... грамматические школы, куда поступали подростки-мальчики... оставались в возрасте от 12 до 16 лет⁴⁾»։

Ինչ վերաբերում է հետադարձ կրթություններին, վերը բերած նույն հեղինակի վկայությունից մենք տեսանք, որ այդ տիպի բարձրագույն համարվող դպրոցներում ընդունվում էին գրամատիկոսաց դպրոցն ավարտելուց՝ 17 տարեկան հասակում և չորս տարվա տևողությամբ ունեցող ուսումնական ծառայության զինվորական ծառայության մեկնած պիտի լինի 55—56 տարեկան հասակում, որը միանգամայն անհավանական պետք է համարել, հետևապես՝ անընդունելի։ Գուցե թե՛ VII-րդ դարի վերաբերմամբ, որ 55—56 տարեկան հասակում ևս մարդիկ կարող էին գնալ սովորելու իրենց ժամանակի կուլտուրական խոշոր կենտրոններում։ Այդ ևս գուցե հնարավոր համարվեր ընդհանրապես, սակայն ինքը Շիրակացին ասում է, թե Տրապիզոնում սովորելու ժամանակ, երբ ինքը ուսման մեջ կարճ ժամանակում գերազանց նվաճումներ ունեցավ, նույն դպրոցում սովորող պալատական երիտասարդները նախանձեցին նրան։ Ավելորդ չենք համարում այդ կարևոր փաստը բերել հենց իրեն՝ Շիրակացու խոսքերով։ «Եւ վարդապետն Տրվրիկոս, որ գնացի առ նա, — ասում է Շիրակացին, — սիրեաց զիս որպէս զօրդի իւր և պարապեաց յիս զամենայն խորհուրդս իւր։ Եւ ետ ինձ տէր շնորհս, և ուսայլիով դարուեստ համարողութեան։ Մինչ զի նախանձեալ ընդ իս աշակերտակցացն, որ ի դրան արքունիք³⁾։

¹⁾ Տես Գեղեցիկ «Համառոտություն բյուզանդական կայսրների պատմության», հայերեն թարգմ. 1901 թ. էջ 101—108։

²⁾ Նույնը։

³⁾ Տաշյան «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց», 1895 թ. էջ 175։

⁴⁾ Р. Е. Жураковский «Очерки по истории античной педагогики», 1940 г. стр. 316.

յության պատճառով: Կան վկայություններ
ևս այն մասին, որ դպրոցական այդ տա-
րիքը հաճախ խախտվում էր, մանավանդ
բյուզանական արևելյան շրջաններից և-
կամ աշակերտների նկատմամբ: Սակայն մի
բան պարզ է, որ այդ դպրոցներում սովո-
րող աշակերտների տարիքն ըստ օրենքի
սահմանված էր 12-ից 21:

Շիրակացին ինքն ևս ակնարկում է այդ
մասին: Երբ նա Կոնստանդնուպոլսում մը-
տահոգված էր, թե ռոսիդ և մեծ մաս սո-
վորի, հանդիպած ծանոթները խորհուրդ
տվին գնալ Տրապիզոն՝ Տիվքիկոս ուսուց-
չի մոտ ասելով, «...է՞ր հանձն ասեր Հանա-
պարհի երկայնութիւն. մէջ ապաքէն Տիվ-
քիկոս վարդապետ բիւզանդացւոյ հուպ է
առ մեզ ի ծովկրն Պոնտոսի ի քաղաքն՝
որ կոչի Տրապիզոն: Այլ լի իմաստութեամբ
և գիտակ հայերն դպրութեան և լեզուն
և երեկի թագաւորաց: Եւ ասացի ևս. ուս-
տի՞ գիտէք դուք զայս: Եւ նոքա ասին՝
բազում ընդ այն Հանապարհորդեալ տեսա-
նէաք զհոլովս եկեալ առ նա ի կողմանց-
կողմանց վասն հգաւր գիտութեան նորա:
Այլ և այժմ իսկ նաւակից եղև մեզ Փիլոս-
քըր...որ բազում մանկունս ածէր առ նա
յաշակերտութիւն»²:

Այս ակնբախ փաստերը վկայում են, որ
ամենայն հավանականութեամբ Շիրակա-
ցուն աշակերտակցող դպրոցականները
(«մանկունս», որքան բառացի հասկանանք)
անշուշտ պատանիներ ու երիտասարդներ
էին, որոնք նախանձում էին իրենց դասըն-
կեր Անանիայի արտասովոր ընդունակու-
թյուններին և գերազանց առաջադիմու-
թյանը: Բնական է, որ նման մի նախանձ
կարող կլինէր շարժել Երանց մեջ մտավու-
րապես իրենց հասակակից մի երիտասարդ,
թեկուզ անգամ իրենցից հինգ կամ տասը
տարով մեծ, և ոչ թե 55 — 57 տարեկան՝
ձերության շեմքին կանգնած մի անձնավո-
թյուն:

Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակացու ծը-
նըդյան տարեթիվը թեկուզ մոտավոր հա-
վանականութեամբ պարզելու համար՝ Պատ-
կանյանի օգտագործած զեպքերը բնավ չեն

կորոզ հիմք ծառայել: Վերը բերած մեր
փաստերի հիման վրա կարծում ենք՝ կա-
րելի կլինի հավանական համարել, որ Շի-
րակացին ծնվել է 630-ական թվականնե-
րին և ընդունելի համարել, որ ուսման
մեկնելու ժամանակ (657 թ.) նա եղել է
մոտավորապես 20 — 25 տարեկան: Այս
հաշիվով, ուրեմն Շիրակացին ապրած կլինի
80 — 85 տարի:

Շիրակացին իր նախնական կրթու-
թյունն ստացել է Շիրակավանի վարդապե-
տանոց կոչված վանական դպրոցում: Այդ
տիպի դպրոցների թիվը 7-րդ դարում
համուժ էր շուրջ 5-ի: Վերջ և մա-
նավանդ ՎՈ-րդ դարում մոնաֆիզիտ (մի-
արնակ) և դիաֆիզիտ (երկարնակ) դա-
վանաբանական ուղղությունների միջև
ժամալված պայքարն ընդգրկել էր Բյու-
զանդական ամբողջ կայսրությունը, ինչ-
պես և Փոքր Ասիական քրիստոնյա եր-
կրները: Այդ անշուշտամբ Հայաստանի
եկեղեցին, ինչպես և աշխարհիկ իշխանու-
թյունը, որոնք ջերմ հեռուում էին հակա-
քաղկեդոնական, հակաբյուզանդական մո-
նոֆիզիտ դավանության, ամեն կերպ աշ-
խատում էին բոլոր դժեբով իրենց կապերը
կարել բյուզանդական եկեղեցու հետ, պայ-
քարելով նրա ոչ միայն դավանական, այլ
և կրթական կուլտուրական ազդեցություն-
ների դեմ³: Իսկ բյուզանդական կրթական
հիմնարկների հետ իրենց կապերը արմա-
տապես խզելու նպատակով՝ նրանք Հա-
յաստանում ձևոնարկեցին սեփական մի-
ջոցներով հոգևորական և կրթական կադ-
րեր պատրաստելուն: Հենց այդ ժա-
մանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք
դավաճներում բացվեցին վարդապետանոց
կոչվող «միջնակարգ» դպրոցները: Եթե նե-
րորդ դարում արդեն հոչակ էին վայելում
Շիրակավանի, Արագածոտնի, Արշարունյաց
կամ Երասխաձորի, Սյունիաց և այլ դպրոց-
ները: Երանց ուսման ծրագրերի մեջ մտնում
էին՝ աստվածաբանություն, հայ, հույն և
ասորի լեզուները, փիլիսոփայություն, ար-
տասանություն, քերականություն, եկեղե-
ցական երգեցողություն, նկարչություն և

¹) Տաշյան «Յուդակ հայերէն ձեռագրաց», էջ 175:

²) Ամենեին ոչ հազարդել ընդ Հոռոմս՝ հնադանդեալ քաղկեդոնական ժողովոյն... մի զիրա, մի պատկերս և մի նշխարնս ի նոցանէ ընդունելը» (Մովսես Կ. հրամանից):

գեղագիր գրչության արվեստը¹։ Այս գրչություններում աչքի էին ընկնում եկեղեցական գրականություն մեջ հայտնի՝ Մաթուսաղան, Շոնր, Ստեփաննոս Սյունեցին և այլն, որոնք մատենագրության մեջ որակվում են՝ «ուսնալ գրերթողութիւն և վարժեալ ճարտասանականաւն, հմտացեալ փիլիսոփայայալուն ու արվեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ կացեալ վերայ բարձր ամբիոնի բարունարանին...»²։

Այս բոլոր գալրոցներն իրենց ամբողջ էությունով կրօնական-վանական էին՝ հեռու աշխարհիկ գիտություններից և նպատակ ունեին հոգևորական ղեկավար կադրեր պատրաստելու։ Ահա այն կրթական միջավայրը, որտեղ Շիրակացին ստացել է իր նախնական կրթությունը։

Միանգամայն հասկանալի է, որ Շիրակացու մեջ բոլորովն գիտական տոչորտը ծարավը չէր կարող հագեցնել վարդապետանոցն իր կրօնական չոր ու ցամաք գաղափարներով։ Նրա հոգում արդեն հասունացել էր ուժգին մի սեր, անհաղթահարելի ներքին մի տենչ՝ թափանցելու բուն գիտություն խորքերը։

Անընկճելի կարոտ էր զգում նա դեպի մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական գիտությունները, իսկ ժամանակակից վանական գալրոցներում հնարավոր չէր հագեցնել նրա այդ պապական ծարավը։ Ահա, ինչ է ասում ինքը Շիրակացին այդ մասին։

«Եւ յոյժ կարոտեալ արուեստիս համարողական, խորհեցայ թէ ոչ ինչ յարմարի քան իմաստասիրութեան առանց թուոյ՝ կարծելով զոս մայր ամենայն իմաստից»³։

Ինչպես տեսնում ենք, մաթեմատիկական գիտությունների ուսումնասիրությունը Շիրակացու վեհագույն նպատակն է, նրա կարոտած ու փայփայած իդեալը։

¹ Սա. Օրբելյան (13-րդ դար) «Գատուութիւն տաւրն Սիսական, Մոսկիա, 1861 թ., էջ 82, 83, 97։

² Ք. Գատկանյան «Անանիայի Շիրակունոյ մատուցող բանից», էջ 1։ «Եւ յոյժ կարոտեցի համարողական արվեստին, մտածեցի, որ չկա որևէ քան իմաստության առանց թի՛ կարծելով թիվը մայր ամեն իմաստության»։

Շիրակացին ոչ միայն ամենքից պահանջում էր գիտություններ սովորել այլ և դիմելով ավանդական խրատներին՝ զայրագին անեծք է շանթում նրանց դեմ, ովքեր գիտություն չեն սիրում կամ նրա տարածմանն արդելք են հանդիսանում։

«...Ստացիր գիմաստութիւն և զգիտութիւն և յաւել արգելի, զտգիտութիւն խաւար կոչելով զծնունդն նորա։ Դու զգիտութիւն մերժեցիր, մերժեցից և ես զքեզ»⁴։

Մենք ասացինք, թե Շիրակացու անհուն սերը դեպի իրական գիտությունները չէր կարող բավարարվել ժամանակակից հայկական գալրոցներում, մանավանդ մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական գիտությունների վերաբերմամբ։ Ինքը Շիրակացին հենց ցավագին սրտով շեշտում է Հայաստանում գիտությունների հետամնաց վիճակն, ասելով՝

«Եւ ի Հայս ոչ գտի մարդ, որ գիտակ էր իմաստասիրութեան և ոչ զիրք արուեստից գտի յաշխարհիս»⁵։

Փոթորկահույզ ու կարոտակեղ միտքը Շիրակացուն մղում է դեպի մարդկության վաղեմի հանճարների հայրենիք՝ դեպի հնագայան դասական փիլիսոփայության և գիտության նվիրական օրօրանը։

Վարդագույն հույսերով տոգորված՝ Շիրակացին կանգ է առնում Թեոդոսուպոլիս (Էրզրում)՝ քաղաքում, ապա մեկնում է Չորրօրդ Հայք, որտեղ Քրիստոսատուր մի անվանի ուսուցչի մոտ վեց ամիս սովորելով՝ համոզվում է, որ վերջինս չունի գիտական, մաթեմատիկական անհրաժեշտ պատրաստություն, այլ, ինչպես ինքն է ասում, — «աստի անտի ծայրաքաղ»։ Շարունակելով իր հանապարհը, Շիրակացին դալիս է Կոստանդնուպոլիս, որտեղից անմիջապես ուղարկվում է Տրապիզոն, որն այդ ժամանակ աչքի էր ընկնում որպես «Արևելյան Բյուզանդիայի անտեսական, ռազմական ու կուլտուրական նշանավոր կենտրոն՝ սուլտրական հանդուցակետ հանդիսանալով մի

³ Նույնը։

⁴ Նույնը, էջ 1-ն։

կողմից Պարսկաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի ու Կովկասյի, մյուս կողմից Եվրասիական երկրների միջև Պատմագրերի վկայությամբ Տրապիզոնը վաղուց հայնաչված էր իրրեւ «աշխարհի ամենաթանկագին մարգարիտը»¹⁾։

Սյունիք է, որ Շիրակացին ավարտել է իր մամանակի բարձրագույն կրթությունը։

Շիրակացին այստեղ շատ սիրալիր ընդունելության է արժանանում։ Տիգրիկոսը խնդագին հրճվանք է հայանում, որ հանձին Շիրակացու վերջապես գտավ մեկին, որի միջոցով նա իր գիտությունը կտարածի Հայաստանում, որտեղ ինքն, իրրեւ Բյուզանդական բանակի գինգոր՝ տալել է երկար ժամանակ հույն-պարսկական պատերազմների ընթացքում և հմտորեն ուսումնասիրել է հայ լեզուն և գրականությունը և կապված է Հայաստանի ու նրա կուլտուրայի հետ։

Շիրակացին մեծ եռանդով նվիրվում է իր սիրած գործին։ Նրան հափշտակում է Տիգրիկոսի գրադարանում եղած մեծաքանակ ու բազմազան բովանդակությամբ գիտական գրականությունը։

«Զի կայր առ նա անշափ գրեանք, — ասում է Շիրակացին, — գաղանիք և յայտանիք, եկեղեցականք և արտաքինք, արուեստականք և պատմագիրք, բրժըշկականք և ժամանակագիրք։ Եւ թէ մի մի անվանեցիմ, քանզի չիք ինչ գիրք, որ առ նմա ոչ գտանէր»²⁾։

Մեծ գովասանքով է խոսում Շիրակացին և իր ուսուցչի գիտական պատրաստությամբ ու շնորհքի մասին։

«Եւ թարգմանութեանց այսպիսի ունէր շնորհս, որ և իրրեւ կամէր թարգմանել գլուհարէն գրեալսն ի Հայ, ոչ գեղերուքն անէր որպէս գայլ թարգմանիչսն, հայերէն ընթեռնոյր լիզու՝ իրրեւ դճայիւրէն գրեալորն»³⁾։

¹⁾ Хаханов «Трансзундская хроника Миканна Панарота», 1905 г., гл. II.

²⁾ Պատկանյան «Անան. Շիր. Ստեփանոս Բարեգ», էջ 1։

³⁾ Նույնը։

Տիգրիկոսի մաս Շիրակացին սովորել է ութ տարի։

Շնորհիվ իր անդուլ ու մեղմաջան աշխատանքների, նա կատարելագույն մասնագիտանում է մաթեմատիկական և աստղաբանական գիտությունների մեջ և լրջմտորեն խորանում է փիլիսոփայական, աշխարհագրական, աստղաբանական, բնագիտական և պատմական գիտությունների մեջ։

Թողնենք Շիրակացին ինքը խոսի այդ մասին։

«Եւ ետ ինձ շնորհս, և ուսայ լիով դարուեստ համարողությանս։ Մինչ գի նախանձեալ ընդ իս աշակերտակցացն, որ ի դրան արքանիւ եւ կեցի առ նմա ամս ութ և ուսեալ հմուտ եղէ գրող բազմաց, որք չէին թարգմանեալ ի մեր լեզուս»⁴⁾։

Ութ տարի սովորելով Տրապիզոնում՝ Շիրակացին 668թ. կրթական-լուսավորական մեծ ծրագրով վերադառնում է հայրենիք։ Նա եկել էր այն հույսով, որ Հայաստանում կենսագործի իր վաղուց երազած նպատակը՝ լուսավորի հայրենիքը, մասնաճյուղի մեջ տարածի քրանաջան աշխատանքներով ձեռք բերած իր հարուստ գիտելիքները։ Սյունիք Շիրակացու վսեմագույն նպատակը, որի իրացմանն էր նվիրելու իր ամբողջ կյանքը։ Մաղաքս զարմանալի չէ, ի հարկի, որ հայ եկեղեցական խափարածիւ կյերականության ներկված մթնոլորտում Շիրակացու պես գերիմաստ մի գիտնական իմաստասեր՝ ծանր անարգանքների և կատաղի հալածանքի ենթարկվի։

«Եւ արդ՝ ես արուար ի Հայաստանեայց ուսայ ի նմանէ զհօր արուեստս դայս... և բերի յաշխարհս մեր, առանց ուրուք լինելով ձեռնառու, միայն ջանիւ իմ անձինս, թէպէտ և ոչ որ եղև շնորհեալ և մեծարող լմաց աշխատութեանս»⁵⁾։

Ինչպես կատանենք, Շիրակացին Հայաստանում ֆեոդալազերական իշխող դասակարգի կողմից ոչ միայն չըմբռնվեց, չընդունվեց, այլ ընդհակառակն, թե ինքը չարաչար հալածանքների ենթարկվեց և թե նրա հիմնադրած կրթական-լուսավորական

⁴⁾ Պատկանյան, էջ 2։

⁵⁾ Նույնը, էջ 3։

մեծ գործը խորտակվեց: Ինքը Շիրակացին տալիս է ժամանակակից իշխող խավերի ամենաբնորոշ բնութագիրը. «... ոչ սիրող խմաստից և գիտութեանց, ծուլը և ձանձրացողք: Կեղծաւորք և սնամիտք, ցուցանել կերպարանս գիտութեան և կոչիլ ի մարդկանէ ռարբի»¹):

Շիրակացու հիմնադրած նոր գաղթոյն, աշուշտ, միանգամայն նոր նպատակ ուներ, հետեւապես, և նոր սկզբունքներով պիտի առաջնորդվեր, ծրագրային, կրթագրաստիարակչական նոր բովանդակութեամբ, որի հետ բնական է, որ չէին կարող համակերպել ժամանակակից եկեղեցին և նրա վարդապետանոցները: Դա հեղինական տրագիկոններով և հույն-հեթանոսական գիտութեաններով տառաջան մի գաղթոյն էր, որն անպայման կարեւոր կռիւն պիտի հանդիսանար Շիրակացու և հայ եղերականութեան միջև առաջացած սկզբունքային պայքարում:

Առաջին իսկ պահին Հայաստանի բոլոր կողմերից Շիրակացու մաս սովորելու եկան բազմաթիւ աշակերտներ: Հայաստանի բոլոր գավառներում անառնաբանները պիտի համապատասխանեին և անձնակերպութեամբ մեծ հաշակը, նրա հիմնադրած նոր գաղթոյնը դարձաւ լուսավորութեան գիտական-կրթական խոշոր մի կենտրոն: Շիրակացին մեծ եռանդով ծափախեց գիտական-հետազոտական աշխատանքները մաթեմատիկական, աստղաբաշխական, մետեորոլոգիական, աշխարհագրական գիտութեաններին դժով:

«Ձի իբրեւ եկի ի հայս» — մօրմօքով առնում է Շիրակացին — բազումք եկին առ լուստուն և սօսդ ինչ խելատեալ՝ ոչ մնացին կատարման տրուեալոյ. թողին դիւ և ժեկուսացան, և սկսան աւառցանել զոր ոչն գիտէին, և ոչ էին հասու»²:

Դրանով չբավականացան Հայաստանի սպիտակ ու բարոյագուրդ եկեղեցականները: Նրանք ոչ միայն մեկուսացրին Շիրակացուն, այլև նրան վարկաբեկելու համար գիմեցին զապրելի միջոցներով: «Եւ տան ի վերայ իմ պարստաւանս, որք յինքենէն յերկրեալք» — գրում է Շիրակացին:

Այս կտրականութեամբ մեր առաջ ծառայում է հետաքրքրական մի հարց, ինչն էր

Շիրակացու և նրան շրջապատող եղերականութեան միջև առաջացած պայքարի բուն պատճառը: Արդյոք դա սոսկ պատահական բնույթի մի տարածախութեան էր, անձնական շահերից բխող աննշան խճրճանքներ, թե տեսականների սկզբունքային անհաշտ մի հակամարտութեան: Փաստերի ուսումնասիրութեամբ ցույց է տալիս, որ հոգեւորական ղեկավար շրջանների կողմից Շիրակացին դիտվել է իբրեւ քողարկած հերետիկոս, իսկ նրա գիտական աշխատութեանները՝ կախարդանք, դժբախտ հնարք: Պատմական փաստերի վերլուծութեամբ մեզ բերում է այն համոզման, որ հայ եղերականութեամբ միջոց էլ գաղաղած ու սանձարձակ է այն դեպքում, երբ առողջ գիտութեամբ ծառայել է նրա կրֆական դոգմաների դեմ՝ որպէս գիմազիւր հոգեւորական: Ինկվիզիտորական խոշտանգումներով նա անխնա խեղդել ու արմատախիլ է արել այն ամենը, ինչ կղել է աշխարհիկ ու ժողովրդական — թե լեզուն, թե միաբը, թե արվեստը և այլն: Եկեղեցական հալածանքներն այդ ժամանակաշրջանում մեծ ծափալ են ստանում մանավանդ համատարած բազմաթիւ աղանդների դեմ, որոնք ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ տնտեսապես ճնշված, քաղաքականապես իրավագուրդ աշխատավոր մասնանների սոցիալ-գաղափարային բողոքի շարժումներ՝ աղանդների քոլիտակ: Եկեղեցականների կառույցականութեաններն իրենց գաղափարական են հասնում մանավանդ այն ժամանակ, երբ արարական նվաճումների հետեւանքով Հայաստանում արձակեց հայ ֆեոդալական աշխարհիկ իշխանութեանը իսկ ժամեղական նվաճողների դերիշխանութեան ներքո քրիստոնյա հղատակների քաղաքական — կալուստրական կյանքում միակ անըն ու տնօրենը մնաց եկեղեցին:

«Այսպիսի միջավայրում առաջացող գրականութեան, առում է Ն. Մանուկ — աշխարհից հեռացած, առածուն նվիրված ժողովանց խոհերի արտահայտութեան էր հանդիսանում... այդ կարգի հեղինակների համար մեն մի աշխարհային բան հալաւար էր կրֆապաշտութեան, լինելը դա օտար, թե սիրական-ժողովրդական: Սակայն հոգեւոր-

¹ «Մնացորդք բանից», էջ 3:

կանությունն ավելի հեռու էր գնում. — ժողովրդից ծագած ամեն ինչ, դրա հետ նաև ժողովրդական գրույցները վանվում էին գրականությունից: Հոգևորականությունն աշխատում էր բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդական աշխարհիկ գրույցները¹⁾:

Մեր հին ձեռագրերից մեկում է միջի աշխոյ Մաւր երեան է բերել մի հատված, որտեղ թված են, թե ովքեր անարժան էին համարվում հաղորդություն ընդունելու. գրանք էին՝ «գրախօսք, գրատեսք, շրջողք տանէի տուն, հետաքրքիրք, գրուցարարք, առասպելախօսք» և այլն: Այս վերջին բառը Մաւր առսերեն թարգմանել է «Рассказчики сказок», այսինքն՝ ժողովրդական առասպելներ կամ առակներ պատմողներ: Նվազ խնամասիրտ չէր նաև այն կատաղի պայքարը, որը եկեղեցու կողմից 7-րդ դարում մղվում էր աշխարհիկ արվեստի ու սովորությունների դեմ՝ համարելով այն ասածու և կրոնի հակառակ բարոյագուրկ կախարդանք:

7-րդ դարի առաջին կիսին մուսուլման եկեղեցական հեղինակ Հովհաննես Մայրապոմեցին իր «Վասն անօրէն թատերաց դիւակահաց» ճառում գրում է.

«Եւ արդ ինչո՞վ դադարեցնենք այն ցարացած բոցի անեղ տոչորումը և ինչպէս կարողանանք աներևույթ վերքերի բուժման հարը դռնել և կամ ինչ բանով կործանենք պղծ թատրոնների տեղերը, տնաքեր որագայ թը, բազմաշար ժողովը, բոլոր աստերի արհեստանոցը: Որովհետև այնտեղից են կույսերը պոռնկության հորդորվում, ամուսնացածները շուքյան մասնվում, այն տեղից են կանայք ատելի դառնում իրենց ամուսիններին, իսկ տղամարդիկ՝ կանանց արհամարհելի. այնտեղից որդիք հայրերին են թշնամանում և ծառաները՝ տերերին. այնտեղից է ծերերի անհամությունը և երիտասարդների վավաշտությունը. այնտեղից է պառավների անամոթությունը և աղջիկների գեշությունը և աշերի լիախությունը և կանանց կատաղությունը. այնտեղից են՝ մարգաթողությունը, կնահանությունը, մանկա-

սպանությունը և այլ գրկանքներ՝ պաճուճանքի և զարդերի պատճառով. այնտեղից են մնափառությունը և պճնությունները և չար աստերի շատ մեքենայք. այնտեղից են և զանազան պղծություններ, որ և տուէն անտեղի է...»²⁾

Կարող էինք շատ ավելի երկարացնել վկայարարությունների փաստերն այն մասին, թե աշխարհիկ մտքի, սովորությունների, նիստ ու կացի, դիտության, մի խոսքով ժողովրդական աշխարհիկ կուլտուրայի դեմ և ինչ ավելի սոսկալի հալածանքներ է մղել նրանով և անտիպաղաշտ հայ ֆեոդալական կղերականությունը, մանավանդ, 7-րդ դարում: Սակայն բավականանանք այսօրանով:

Վերը բերած փաստերից կարելի է հանգել անժխտելի այն եղբակացության, թե 7-րդ դարում Հայաստանի սոցիալական կյանքի դասակարգային կատաղի պայքարի դաժան պայմաններում է ապրել և գործել խավարի դեմ աննկուն մարտնչող լուսամիտ Շիրակացին:

Ինչպես տեսանք, Շիրակացին կրքոտ քննադատությամբ մերկացնում է ժամանակակից կղերականների մտավոր ու բարոյական մասնկությունը:

Հունական կլասիկ գիտությամբ զինված, հելլենական գրականությամբ սնված, մարդասիրական զգացմունքներով օժտված Շիրակացին մի հզոր լուսարձակ էր խավարամիտ հոգևորականության նեխված միջավայրում: Նրանց անհաշտ պայքարի առանցքը գիտության և կրոնական միտացիզմի միջև դարավոր հակամարտությունն էր: Ահա թե ինչ է ասում Գ. Մազիստրոսը նրա մասին. — «Անանիա Շիրակացին իր երկերն ստեղծել է մեծագույն ջանքերով և տանջալից թափառումներով: Նա ուսումնասիրել է բազմաթիվ հոգնաբեղուն և խորիմաստ

2) «Տեսոն Յովհաննու Մանդակունոյ հայոց հայրապետի ճառք», Վենետիկ, 1860 թ. էջ 1—17:

Այս հոդը թյուրիմացաբար վերադրել է 5-րդ դարի մասնագիր Հովհաննես Մանդակունուն, սակայն մի շարք լուրջ ուսումնասիրությունների միջոցով ապացուցված է, որ նա պատկանում է 7-րդ դարի եկեղեցական գրող Հովհաննես Մայրապոմեցուն: Տես «Շիրակացի» 1918 թ. էջ 84—137:

1) Н. Мэпп. «Сборник притч Вардана». Материалы по истории средневековой армянской литературы, часть I 1899 г. стр. 240, § 266.

գրքեր: Նրա աշխատանքներում ենթակա-
յացված են ոչ միայն մաթեմատիկական և
աստղաբաշխական գիտությունները, այլ և
գիտական-փիլիսոփայական շատ հարցեր,
սակայն դրանց շարքում գերազանցված են
մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունը և
երաժշտական արվեստը, ինչպես և աշխար-
հագրությունը: Նա շարահյուսել է արվեստ-
ների մասին և մատենագրական տեսու-
թյունը ու գրեթե հետաքրքիր կրթու-
թյան բոլոր գիտելիքները: Շիրակացին աշ-
խատասեր մեղվի պես ժողովել է իր մեղվա-
նոցում քաղցնացոյ, հունաց և շատ ուրիշ
ազգերի բազմափետ գիտությունները¹⁾:
Ուրեմն՝ եթե եկեղեցին Շիրակացուն հալա-
ծելու այլ պատճառներ անգամ չունենար,
այս ևս բավական էր, որպեսզի կրոնական
հալչուցինացիներով բռնված, ֆանատիկ
արագիցիաներով սնված արևելյան եկեղեցու
փեռալակերական իշխող դասակարգը չհան-
դուրժեր Շիրակացուն՝ նրա գիտական դա-
դափարների համար: Դա կյանքի և մահվան
մի պայքար է, մի մենամարտ հույն-
հեթանոսական գիտություն և քրիստոնեա-
կան դաժանաբարո եկեղեցու միջև, որտեղ
նկատված դադափարների խեղդող մթնոլոր-
տում հեղինական առաջադեմ վերածնված
դադափարներով զինված մի հսկա գիտնա-
կան դատեմարտի էր բռնվել կղերական
գիշատիչ ուժակի հետ:

Սակայն այդ հալածանքների բուն պատ-
ճառը պետք է ստանար դավանաբանական
«օրինական» բնույթ: Այդ մասին մեր հին
մատենագրությունը լուրջ է, եթե չհաշ-
վենք մի քանի դան ու ցիր մշուշապատ ալ-
նարկները: Ինքը Շիրակացին ևս շատ մեծ
զդուշությունը է խոսում իրեն հալածելու
պատճառների մասին: Իր ինքնակենսա-
գրության մեջնա խոր ատելություն է ար-
տահայտում դեպի կղերական դասը, անվա-
նելով նրանց՝ «ծույլք և ձանձրացողք, մնա-
փառք, ցուցամոլ, կեղծավորք, տգետ»:
Դրանց մասին Շիրակացին գրում է.

«Այլ և ի վերայ իմ պարսառանս ասելին
տգիտութիւն, որք յինքենէն էին յերբե-

րեալք. և ես ոչ զի ունէի չարութիւն իր-
բով դնտա ոչ ուժեք առ ի վարդապե-
տութիւն քանայի գրերան, որպէս արդարեւ
ապերախտից»²⁾:

Ի՞նչ պարտականք ու հերյուրանքներ են
եղել ուղղված Շիրակացու դեմ, որոնց մա-
սին նա այդքան զուսպ ակնարկներ է ա-
նում: Այս հարցի պատասխանից ևս կրացվի
Շիրակացու կրած հալածանքների պատմի-
քի ամբողջ կծիկը:

Հայտնի է, որ XVII դարում հայ և բյու-
զանդական եկեղեցիների միջև վաղուց ծա-
գած դավանաբանական պայքարը ոչ միայն
սուր բնույթ ստացավ, այլ իրեն ենթար-
կելով՝ ընդրկեց երկրի քաղաքական և կուլ-
տուրական օրինադրման: Դավանաբանա-
կան մոնոֆիզիտ (միաբնակ) ուղղությունը
զլխավորող հայ կղերականությունն ինկվի-
զիտորական հալածանքներ ծավալեց ոչ
միայն նրանց դեմ, ովքեր այս կամ այն
ազանդին էին հարում, կամ շեղվում էին
«միաբնակ» դոգմաներից իրենց գրական
մեկնաբանություններում, այլ և նրանց բո-
լորի դեմ, որոնց մասին չնչին կասկած ան-
գամ ունեին: Այդ շրջանում մինչև անգամ
աչքի ընկնող կղերական ղեկավար գործիչ-
ներից շատերն են հալածանք կրել՝ մեղա-
դրվելով դավանաբանական վրիպումների մեջ:
Այսպես, օրինակ, ժամանակի խոշոր հոգե-
վորականներից մեկի մասին (Մայրապոսե-
ցի) պատմագիտներն ասում են. «Հրամայէ
նոր՝ մուրցացի (բուռնցքով) տանջել դա-
բանաց և զկղակս»³⁾: Իսկ նրա աշակերտնե-
րից մեկի մասին՝ «Ներսէս կաթ. և Թէոդո-
րոս Խշտունին, որ զհայոց ունէր զիշխանու-
թիւն, ըմբոնեալ զսա և երկաթի հրաակալ՝
աղուհաողորոյմ եղին ի ճակատին և այն-
պէս խայտառակեալ բացահալածական ա-
րարին ի լեռն Կովկաս»⁴⁾: Նման վայրենա-
բարո ու բիրտ կարգերում, որտեղ հոգևոր և
աշխարհիկ իշխանությունները միասնական
ուժերով արմատախիլ են անում ամեն մի
կենդանի միաբ, դարմանալի չէ, որ Շիրա-

¹⁾ Տաշյան «Տուրակ հայերէն ձեռագրաց», էջ 175:

²⁾ Շողակաթ, Վարդաբազմա, 1913 թ., հ. 1
էջ 111:

³⁾ Նույնը:

⁴⁾ Կ. Կոստանյան «Երկիր Մաղիաթոս», 1910 թ.,
էջ 5 — 6:

կացու պէս տաղանդավոր և գիտնականի հոշակ վաշեյող մի անձնավորութիւնն են՝ թարկվեր նման ծանր հալածանքների նդիրքը. — Սամվել Անեցին ասում է այդ մասին. «...աշակերտք Անանիայի... երթեալ յերուսաղէմ՝ հաւանեցան երկարնականցն և ի դարձին ոչ ընկալաւ զնոսա ճշմարիտ փառքապետն Անանիայի Իսկ նոքա ուր հասնէին՝ զնա ասէին պատճառ հայհոյութեան...»¹⁾։

Մատենադարանի այս վկայարեւությունից միանգամայն պարզ երեւում է, որ Շիրակացին չընդունեց երուսաղեմից վերադարձած իր «դավանափոխ» աշակերտներին, իսկ վերջիններս ամեն տեղ ապրածում էին սր իրենց դավանական այդ «հայհոյանքի» բուն աղբյուրն իրենց ուսուցիչն է, այլինքն Շիրակացին։ Ինքը Շիրակացին ևս, թեպետ և շատ զգուշ, մանավազաւ աւատաւ հայտութիւններով, խոսում է իր դեմ ուղղված մեղադրանքների և հալածանքների մասին՝ ասելով. «...այլ և ի վերայ իմ պարտաւնս ասէին տգիտութեան...»։

Այս երկու մեղքերումներէից՝ ա) «...զնա ասէին պատճառ հայհոյութեան» և բ) «... ի վերայ իմ պարտաւնս ասէին տգիտութեան ...» դարձվածքները միևնույն միտքն են արտահայտում։ Տվյալ դեպքում հայհոյութիւնն և պարտաւնք բառերի իմաստը միանգամայն նույնն է միջնադարյան եկեղեցական հասկացողութեամբ։ Դրանք ի միջի այլոց նշանակում են՝ «չարախոսութիւնք, մտար վարդապետութիւն»²⁾ և այլն, այսինքն «ուղղափառ» դավանանքի վերաբերմամբ «ազիտութիւն», հերքիտիկոսութիւն, գաղանազանցութիւն և այլ «աններելի հանցանքներ», որոնց դեմ եկեղեցին պատմի միջոցների մեջ խտրութիւն չէր գնում։

Ինչպէս տեսնում ենք, Շիրակացու ինքնավկայութիւնը և Սամվել Անեցու ասածը հաստատում են, որ Շիրակացին մեղադրվել ու հալածվել է իրրե հերետիկոս, աղանդավորական, և վերջապէս, որ ամենազգլաւորն

է, Հայաստանում աշխարհիկ գիտութիւնների ետևդուն շատապով ու տարածող։

Հայ ժողովուրդն ևս իր հիշողութեան մեջ պահել է սրտալից ուսուցչի և անվանի գիտնականի անմոռանալի հիշատակը, անարդանքի սյունին գամելով իշխող կարգերը, որ այդքան չարաչար հալածանքների ենթարկեցին իր սիրած բարեկամին։

«Անանիա Շիրակացին» զգված լինելով հայրենիքում դեկավար շրջանների կողմից իրեն ցույց տված վերաբերմունքից, — ասում է ավանդութիւնը, — հեռանում է հայրենիքից։ Վենետիկի թագավորին նա սովորեցրել է քիմիա և երկաթից ոսկի ստանալու գաղանիքը։ Սակայն՝ երբ թագավորը յուրացնում է այդ գաղանիքը, մտածում է սպանել Շիրակացուն, որպեսզի ուրիշները չօգտվեն նրա արժեքավոր գյուտից։ Բայց Շիրակացին խնդրում է իրեն չսպանել, այլ ոսկի գրածի երեսին իր նկարը քանդակել և դրանով նա բաւարարված կլինի։ Այդ պայմանի համաձայն ետլղղ ասկեղրամի մեկ երեսին դրոշմած կնիւղով պատկերը Շիրակացունն է»³⁾։

Թեև հայ մատենագիրները ջանասիրաբար քողարկել են Շիրակացու կրած հալածանքները, սակայն նրա մայր ժողովուրդն, ինչպէս տեսնում ենք, իր ավանդութիւններում պահել է եկեղեցու սփրադործութեան այդ պատճառական փաստը, ցույց տալով, որ Շիրակացին իր կյանքի բոլոր թելերով կապված է եղել աշխատավոր հայ ժողովրդի հետ և իր խելացի, բարեբար ու հանրագուշ գործունեութեամբ խորը համակրանք և անմոռանալի սեր է վաստակել նրա լայն մասնաների մեջ, որի հետևանքով դարերի ընթացքում շարունակվող եկեղեցական խորդավանքներն անգամ ունկարող են եղել օղորդվել փառ հիշողութեանից ֆնջել մեծ գիտնականի բարի հիշատակը։

Դարերի ընթացքում նույն բախախն է արժանացել և նրա թողած գիտ սկանդալական հարուստ և մեծարժեք ժառանգութիւնը։ «Շիրակացու երկերը, — ասում է

¹⁾ Սամվել Անեցի «Հալածութեան ի գրոց պատմագրաց», 1893 թ. հրատ., էջ 84։

²⁾ Տես. Վնթ բառգիրք Հայկազեան լեզուի 1836 թ., հատ. Բ., էջ 32։

³⁾ Ալիշան «Հին հայաստան կամ հեթանոսական կրօնը»։

Գ. Մաղխատրոսը, — պահւում էին տերունական աներում: Մեր նախորդները՝ մթափնելով Շիրակացու գործերը, թագցնում էին այն դրվանի տակ: Պետական բախտին արժանացած մարդիկ նեղութիւն չեն կրում անգամ մեծարելու և սուսմնասիրելու Շիրակացու իմաստալից երկերը՝ իբրև դարդ իրենց արքունական պալատներէ:

Մաղխատրոսի այս վկայութիւնը մի անգամ ևս ապացուցում է, թե որքան խորն է եղել իդեոլոգիական անտաղութիւնը Շիրակացու և եկեղեցու միջև, թե ինչպիսի

անինա պայքար է մղել եկեղեցին Շիրակացու դեմ, որ աշխարհիկ շրջաններն անգամ անուշադրութեան և մոռացութեան են մատնել Շիրակացու մեծարժեք գործերը: Միանգամայն պարզ է, որ Շիրակացին չի եղել եկեղեցու հեղախոնարհ սպասափոր, իր ամբողջ էութեամբ նա հանգիստացել է հույն-հեթանոսական դասական հարուստ մտքի ու հելլենական գիտութեան հանձարեղ ժառանգը իր գիտական-ստեղծագործական բազմակողմանի գործունեութեամբ հանդերձ:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՄԵՉ ՀԱՍՄԸ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. «Ան Խոստացեալն» 1940 թվին լույս է տեսել Մատենադարանի հրատարակութեամբ, հետևյալ բովանդակութեամբ՝ «Ան Խոստացեալն»

ա) «Երկերի մասին»

բ) «Երկերի մասին»

գ) «Ծովի մասին»

դ) «Երկնային դարդերի մասին» (համառոտ նկարագրութեամբ՝ արեգակի, լուսնի, լուսաբերի, հրահատի, լուսնթաղի և այլն)

ե) «Երկնքի և երկրի միջև կատարվող շարժումների և երևույթների մասին»

զ) «Ծիր կաթին»-ի մասին

է) «Հյուսիսային աստղի մասին»

ը) «Լուսնի մասին»

թ) «Արեգակի մասին» և այլն, ընդամենը 84 դրուխ:

2. «Անանիայի խոստումն աշակերտներին» (հրատ. Աշոտ Աբրահամյանի մշակումով):

Այս աշխատութիւնը թվաբանական նախնական ձևերով է աշակերտների համար, պարունակում է հատարակ թվերի (1, 90, 000, 000) դումարման, հանման և բազմապատկման գործողութիւններն,

առանց բաժանման գործողութեան:

3. «Անանիայի յողազս կատարման համարողութեան և կերպից հարցման» — 24 խնդիր: Հրատարակվում է Գ. Տ. Մկրտչյանի կողմից, իսկ սուսերեն թարգմանութեամբ՝ Ակադ. Հ. Օրբելու կողմից:

4. «Գրեմձեղ իրախճական» Հրատ. Աշ. Աբր. կողմից, իսկ ձեռագրերում կան և այլ իրախճականներ, որոնք չեն հրատարակվում:

5. «Սակա բացահայտութեան» (թվերի մեկնաբանութեան մասին): Փիլիսոփայական աշխատութիւն է նոր-պղատմական ուղղութեամբ:

6. «Աշխարհացոյց» (աշխարհագրութիւն) վերադրված Մովսես Խորենացուն:

7. «Եվկլիդի երկրաչափութեանը» հայերեն թարգմանութեամբ: Թեև ոմանք այս աշխատութիւնը վերագրում են Գ. Մաղխատրոսին, սակայն այժմ կան հավաստի փաստեր Շիրակացուն համարելու:

8. «Ինքնակենսագրութիւն» (Որդիութիւն կենաց), թերի Տղադրված է Ալիշանի, Գառնայանի և Տաշյանի խմբագրութեամբ:

9. Մանր պատարկներ:

